

УДК 159.923

ПРОБЛЕМА БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧИХ СТОСУНКІВ У ПСИХОЛОГІЇ

Гаркуша І.В., к. н. із соціальних комунікацій,
асистент кафедри соціальної психології і психології управління
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Кайко В.І., к. психол. н., доцент
кафедри соціальної психології і психології управління
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті висвітлена та проаналізована проблема батьківсько-дитячих стосунків у психології, де вирішальну роль для розвитку дитини відіграють стосунки із близькими дорослими.

Ключові слова: батьківсько-дитячі стосунки, сім'я, особистість дитини, розвиток, гіперопіка.

В статті освещена и проанализирована проблема родительско-детских отношений в психологии, где решающую роль для развития ребенка играют отношения с близкими взрослыми.

Ключевые слова: родительско-детские отношения, семья, личность ребенка, развитие, гиперопека.

Garkusha I.V., Kaiko V.I. THE PROBLEM OF PARENT-CHILD RELATIONSHIPS IN PSYCHOLOGY

This article covers and analyzes problem of parent-child relationships in context of psychology where crucial role for child development is played by relations with parents.

Key words: parent-child relationships, family, identity of child, development, overprotection.

Постановка проблеми. Вивчення батьківсько-дитячих стосунків є надзвичайно важливим як для розуміння факторів, що впливають на становлення особистості дитини, так і для організації виховної практики. Про значимість даної проблеми свідчить той факт, що багато авторитетних психологічних теорій, таких як психоаналіз, біхевіоризм або гуманістична психологія, не залишили без уваги цю проблему, розглядаючи взаємини батьків і дитини як важливе джерело дитячого розвитку.

Увагу багатьох психологів різних шкіл і напрямів давно привертала надзвичайна значимість стосунків між батьками й дітьми [1, 3, 6, 9, 13, 14].

Мета статті – розглянути проблему батьківсько-дитячих стосунків у психології, де вирішальну роль для розвитку дитини відіграють стосунки із близькими дорослими. На батьківсько-дитячих стосунках позначається тип сім'ї, позиція, що займають дорослі, стислі відносини і та роль, що вони відводять дитині в сім'ї. Під впливом типу батьківських стосунків формується особистість дитини й рівень її розвитку [6].

Першим науковим напрямком, що поставив батьківсько-дитячі стосунки в центр розвитку особистості дитини, був, як відомо, класичний психоаналіз. Психоаналіз став визначальним напрямом основних концепцій дитячого розвитку, в яких ключова роль приділяється проблемі стосунків між дітьми й батьками [17].

У сучасних дослідженнях відбувається переорієнтація вивчення самосвідомості

дитини до дослідження його поведінки, що найчастіше описується в термінах соціальної адаптації й компетенції. Прихильність розглядається вже не як ставлення, а як стратегія поведінки з батьками. D. Baumrind запропонував класифікацію батьківських стилів поведінки, що включає 3 типи: 1) авторитетний; 2) авторитарний; 3) потуральний стилі [7]; E.S. Schaefer, R.A. Bell розробили динамічну двухфакторну модель батьківського ставлення, де один із факторів відбиває емоційне ставлення до дитини: «прийняття-відкидання», а інший – стиль поведінки батьків: «автономія-контроль». Хоча дані теоретичні моделі були запропоновані більше 30 років тому, вони залишаються практично єдиними на сьогоднішній день, що дають змістовний опис батьківського ставлення [7].

Батькам необхідно грамотно виховувати дитину, щоб виростити повноцінного члена суспільства, не нанести дитині важкої психологічної травми, що може накласти відбиток на все його подальше життя. Психологи виділяють кілька типів неправильного виховання:

1. Бездоглядність, безконтрольність зустрічається, коли батьки зайняті своїми справами й не приділяють належної уваги дітям. Як підсумок – діти належать самі собі й проводять час у пошуку розваг, потрапляють під вплив «вуличних» компаній [2].

2. Гіперопіка – життя дитини перебуває під пильним і безупинним наглядом, вона чує постійно строги накази, численні заборони. В результаті стає нерішучою, безіні-

ціативною, боязкою, невпевненою в своїх силах, не вміє постояти за себе, за свої інтереси. Поступово наростає образа за те, що іншим «усе дозволено». Інший різновид гіперопіки – виховання по типу «кумира» сім'ї. Дитина звикає бути в центрі уваги, її бажання, прохання беззаперечно виконуються, нею захоплюються, а в результаті вона не в змозі правильно оцінити свої можливості, перебороти свій егоцентризм. У колективі її не розуміють. Глибоко переживаючи це, вона обвинувачує всіх, тільки не себе [2].

3. Виховання по типу Попелюшки, тобто в обстановці емоційної відкинутості, байдужості, холодності. Дитина відчуває, що батько або мати його не люблять, тяготяться ним, хоча стороннім може здаватися, що батьки досить уважні до неї. «Немає нічого гіршого, ніж вдавання доброти, – писав Л. Толстой, – удавання доброти відштовхує більше, ніж відверта злість». Дитина переживає особливо сильно, якщо когось іншого зі членів сім'ї люблять більше [2].

4. «Тверде виховання» – за найменшу провину дитину суворо карають і вона росте в постійному страху. Неправильне виховання спотворює характер дитини, прирікає його на невротичні зриви, на важкі взаємини з навколишніми [2].

Одним із найбільш важливих умов розвитку самоповаги є сімейні відносини. Також підтримка й розуміння з боку сім'ї (близьких, батьків), володіння оптимістичним і безжурним характером допомагають дітям успішно переборювати життєві труднощі, стресові ситуації, а крім того користуватися більшою популярністю в колі однокласників [7].

Характер емоційного ставлення батьків до дитини можна назвати батьківською позицією. Це один із найважливіших факторів, що формують особистість дитини. Існує кілька варіацій цього фактора – від домінування до повної байдужості. Як постійне нав'язування контактів, так повна їх відсутність шкодять дитині. Дуже важливо налагодити контакт із дитиною, щоб згодом можна було говорити про віддачу з боку дитини. До дитини насамперед потрібно підходити без перебільшеної зосередженості уваги, але й без надмірної емоційної дистанції, тобто необхідний контакт вільний, а не напружений або занадто слабкий і випадковий. Мова йде про такий підхід, який можна охарактеризувати, як урівноважений, вільний, спрямований до розуму й серця дитини, орієнтований на його дійсні потреби. Це повинен бути підхід, заснований на певній незалежності, в міру категоричний і наполегливий, що

є для дитини опорою й авторитетом, а не владним, командним наказом або поступливим, пасивним проханням. Порушення контакту з дитиною проявляється в декількох характерних формах, наприклад, зайвої агресивності або прагненні коригувати поведінку дитини [2]. В результаті розумного застосування заохочень розвиток людини як особистості можна прискорити, зробити більш успішним, аніж використовуючи покарання й заборони. Якщо все-таки виникає нестаток у покаранні, то для посилення виховного ефекту покарання по можливості повинне випливати безпосередньо за його провину. Покарання більш ефективно в тому випадку, якщо провина, через яку дитина покарана, доказана. Дуже суворе може викликати в дитини страх або озлобити її. Поведінка дитини багато в чому залежить від виховання в сім'ї. У батьків об'єктивно складається певна, далеко не завжди усвідомлена система виховання. Тут мається на увазі й розуміння цілей виховання, і прийомів виховання, і облік того, що можна й чого не можна допустити відносно дитини [7]. Можуть бути виділені 4 тактики виховання в сім'ї та відповідні 4 типи сімейних відносин, що є передумовою й результатом їхнього виникнення: диктат, опіка, «невтручання» і співробітництво [12].

Диктат у сім'ї проявляється в систематичному придушенні батьками ініціативи й почуття власної гідності дитини. Зрозуміло, батьки можуть і повинні висувати вимоги своїй дитині, виходячи із мети виховання, норм моралі, конкретних ситуацій, у яких необхідно приймати педагогічно й морально виправдані рішення. Однак ті з них, які воляють всім видам впливу наказ і насильство, зіштовхуються з опором дитини, що відповідає на натиск, примус, погрози лицемірством, обманом, спалахами брутальності, а іноді й відвертою ненавистю. Але навіть якщо опір виявляється зломленим, разом із ним відбувається ламання багатьох якостей особистості: самостійність, почуття гідності, ініціативність, віра в себе й свої можливості – все це гарантія невдалого формування особистості [12].

Опіка в сім'ї – система відносин, при якій батьки, забезпечуючи своєю працею задоволення всіх потреб дитини, відгороджують її від яких-небудь турбот, зусиль і труднощів, приймаючи їх на себе. Питання про активне формування особистості відходить на другий план. Батьки, по суті, блокують процес серйозної підготовки їхніх дітей до реальності за порогом рідного дому. Така надмірна турбота про дитину, надмірний контроль за всім її життям засновані на тісному емоційному контакті,

називаються гіперопікою. Вона призводить до пасивності, несамостійності, труднощам у спілкуванні. Існує також протилежне поняття – гіпоопіка, що припускає сполучення байдужого ставлення батьків із повною відсутністю контролю. Діти можуть робити все, що забажають. У результаті, стаючи дорослими, вони стають егоїстичними, цинічними людьми, які не в змозі нікого поважати, самі не заслуговують на повагу, але при цьому, як і раніше, вимагають виконання всіх своїх примх [12].

Система міжособистісних відносин у сім'ї, що будується на визнанні можливості й навіть доцільності незалежного існування дорослих від дітей, може породжуватися тактикою «невтручання». При цьому передбачається, що можуть співіснувати два світи: дорослі й діти, і ні тим, ні іншим не слід переходити намічену лінію. Найчастіше в основі цього типу взаємин лежить пасивність батьків як вихователів. Саме в цій ситуації переборюється егоїстичний індивідуалізм дитини. Сім'я, де провідним типом взаємин є співробітництво, знаходить особливу якість, стає групою високого рівня розвитку – колективом [12].

Підліткова самостійність виражається в прагненні до емансипації від дорослих, звільненню від їхньої опіки, контролю. Маючи потребу в батьках, у їхній любові й турботі, в їхній думці, вони випробовують сильне бажання бути самостійними, рівними з ними. Те, як складуться відносини в цей важкий для обох сторін період і після нього залежить, головним чином, від стилю виховання і можливостей батьків перешикуватися – прийняти почуття дорослості своєї дитини [7].

Існує 3 стилі батьківського ставлення – авторитарний, демократичний і потуральний [15].

При авторитарному стилі бажання батька – закон для дитини. Такі батьки «придушують» своїх дітей. Вони жадають від підлітка беззаперечного підпорядкування й не вважають за потрібне пояснювати йому причини своїх вказівок і заборон. Вони жорстко контролюють усі сфери життя підлітка, причому роблять це не завжди коректно. Діти в таких сім'ях зазвичай замикаються в собі, їхнє спілкування з батьками порушується. Частина підлітків іде на конфлікт, але частіше діти, що ростуть у подібних сім'ях, пристосовуються до стилю сімейних відносин і стають невпевненими в собі, менш самостійними [15].

Демократичний стиль сімейних відносин є самим оптимальним для виховання. Демократичні батьки цінують у поведінці підлітка і самостійність, і дисципліну. Вони

самі надають йому право бути самостійним у певних областях його життя; не ущемляючи прав, одночасно вимагають виконання обов'язків; вони поважають його думку й радяться з ним. Контроль, заснований на теплих почуттях і розумній турботі, звичайно не занадто дратує підлітка; він часто прислухається до пояснень, чому не варто робити одного й варто зробити інше. Формування дорослості при таких обставинах відбувається без особливих переживань і конфліктів [15].

При потуральному стилі батьки майже не звертають увагу на своїх дітей, ні в чому їх не обмежують, нічого не забороняють. Підлітки з таких сімей часто потрапляють під поганий вплив, можуть підняти руку на своїх батьків, у них майже немає цінностей [15].

Численні психологічні дослідження показують, що на сприйняття дитини й відношення до неї впливає безліч факторів, серед яких тільки деякі безпосередньо пов'язані з рисами самого хлопчика або дівчинки. Отже, на відношення батьків до дитини впливають [16]:

1. Дитячий досвід самих батьків. Діти, ставши дорослими, найчастіше у своїй власній сім'ї неусвідомлено формують відносини, які склалися в сім'ї батьків, а також відтворюють ті проблеми, які вони не змогли вирішити в дитинстві [16].

2. Нереалізовані потреби батьків. Для деяких батьків (особливо матерів) виховання може ставати основною діяльністю й навіть основним сенсом життя. Тоді сама дитина стає єдиним об'єктом задоволення цієї потреби. В результаті з віком діти природно трохи віддаляються від батьків, у їхньому житті починають відігравати більшу роль інші люди. Подібні наслідки дорослішання сприймаються такими батьками як загроза власному благополуччю, внаслідок чого вони можуть неусвідомлено перешкоджати встановленню дитиною тісних контактів поза родиною, прагнути брати участь у всіх сферах життя сина (дочки), сильно засмучуватися при наявності в них думок або почуттів, якими той не хоче ділитися, тобто фактично не визнавати права дитини на свій внутрішній світ [16].

Інша потреба, що впливає на ставлення до дитини – це потреба батьків у досягненнях. Тут можливі два сценарії. Перший, це коли батьки бажать, щоб дитина домоглася багато чого, особливо того, чого з якихось причин не змогли досягти самі. Негативним результатом реалізації такої потреби іноді стає вибір сфери досягнення, що не відповідає реальним можливостям і нахилам дитини. Дитина втрачає необхідну незалежність, спотворюється сприйняття

властивих їй задатків, сформованих особистісних якостей [16].

Звичайно, не беруться до уваги можливості, інтереси, здібності дитини, які відмінні від тих, що пов'язані із запрограмованими цілями. Дитина стає перед вибором. Вона може втиснути себе в рамки далеких їй батьківських ідеалів тільки заради того, щоб забезпечити любов і почуття задоволеності батьків. Але дитина може й повстати проти далеких їй вимог, викликаючи тим самим розчарування батьків із-за несправджених надій, і в результаті виникають глибокі конфлікти у відносинах між дитиною й батьками [11].

Другий варіант потреби в досягненнях теж нерідко зустрічається в сучасному світі, де соціальна успішність і конкурентоспроможність є чи не найчастіше мірилом людської цінності. Подібні відносини нерідко відбуваються в сім'ях успішних, багато працюючих і звиклих досягати своїх цілей людей. Такі батьки будуть жадати від дитини досягнення цілей, доведення справ до кінця, дратуватися на прояви лінії й непослідовності свого сина або дочки. Мета їхнього виховання – прищепити організованість і цілеспрямованість – безумовно, блага. Однак та наполегливість, з якою вони її досягають, а також ігнорування вікових особливостей дитини й пред'явлення до неї завищених вимог можуть негативно позначитися на відносинах у сім'ї й сіяти вічне невдоволення своїм сином (дочкою) [11].

3. Особистісні особливості батьків. Навпевно, дію цього фактора відстежити найбільш складно для багатьох батьків, однак при деякій навичці або за допомогою фахівця цілком можливо усвідомити наявність у себе тих або інших рис і їхній вплив на сприйняття дитини [16].

Нерідко доводиться стикатися й з такою ситуацією: батьки вважають своїми недоліками якісь риси характеру або звички, негативно до них ставляться. Тому, якщо вони зустрічають їх прояв у своїй дитині, то реагують на них дуже емоційно й починають вести боротьбу з цими недоліками з подвоєною силою [10].

4. Стосунки батьків між собою. Якщо щось у дитині нагадує того, кого хотілося б стерти з пам'яті, хто наніс щиросердну рану, то природно, що в цьому випадку батько зовсім інакше буде сприймати ті характеристики дитини, які він успадкував від другого біологічного батька. На жаль, описане явище досить часто лежить в основі невдоволення дитиною розведеним батьком, однак дорослими усвідомлюється щира причина цього неприйняття. У подібних ситуаціях дуже важливо усвідомлювати,

що «перевиховуючи» дитину, «борючись» із її недоліками, ви головним чином ведете незримую війну у відносинах із колишнім чоловіком, але робите це на території дитини, що нітрохи не винувата в тім, що ви вибрали їй такого батька (або мати) [16].

5. Обставини народження дитини. Якщо батьки сприймають свою дитину «хворобливою», «тендітною» або «беззахисною», то корисно згадати, при яких обставинах з'явилось на світ маля. Нерідко страх втратити дитину, що призводить до описаного перекручування сприйняття, з'являється у батьків при наявності таких проблем, як лікування безплідності, важкі пологи і їхні наслідки, перенесення дитиною серйозного захворювання в ранньому дитинстві, або ж, навпроти, небажана поява дитини, невідповідність її статі можуть приводити до емоційного відкидання дитини [11; 16].

Звичайно, перераховані аспекти аж ніяк не вичерпують всю різноманітність факторів, що впливають на відношення батьків до дитини. Однак їх досить для того, щоб зрозуміти, наскільки складні ці відносини й з яких різних компонентів вони складаються [5].

О.І. Захаров виділяє три види батьківського контролю: розв'язний, помірний і надмірний. Надмірний контроль може здобувати форму авторитарного. При розв'язному контролі спостерігається відсутність заборон і приписань, починаючи від малого ступеня потурання й аж до повної нездатності батьків контролювати своїх дітей. Тут допускаються повна активність і самостійність дитини, відсутні осудження й покарання.

Помірний тип контролю сполучається як твердість батьків, що не переростає в зайву принциповість і наполегливість, так і певну ситуативну стійкість відносно бажань і вимог дітей. Надмірний контроль проявляється в прагненні батьків стежити за кожним кроком дитини. Часто він поширюється на емоційну й рухову активність дітей на безпосередність у вираженні почуттів, готування уроків і «вільне» використання часу, що у цьому випадку значно скорочується [12].

На думку А.Я. Варги й В.В. Століна, «батьківські відносини» – це система різноманітних почуттів до дитини, поведінкових стереотипів, особливостей сприйняття й розуміння характеру й особистості дитини, її вчинків [16].

П.Ф. Лесгафт виділив шість позицій батьків стосовно дітей, що роблять вплив на поведінку дитини [15]:

1. Батьки не звертають увагу на дітей, принижують, ігнорують їх. У таких сім'ях діти часто виростають лицемірними, брех-

ливими, у них часто спостерігається невисокий інтелект або затримка розумового розвитку.

2. Батьки постійно захоплюються своїми дітьми, вважають їх зразком досконалості. Діти найчастіше виростають егоїстичними, поверхневими, самовпевненими.

3. Гармонічні відносини, побудовані на любові й повазі. Діти відрізняються добросердям і глибиною мислення, прагненням до знань.

4. Батьки постійно не задоволені дитиною, критикують її. Дитина росте дратівливою, емоційно нестійкою.

5. Батьки надмірно балують і оберігають дитину. Діти ростуть ледачими, соціально незрілими.

6. Батьки, на позицію яких впливають фінансові труднощі. Їхні діти ростуть із песимістичним відношенням до навколишнього світу. Якщо ж не впливають, то діти спокійні, скромні [15].

А.С. Макаренко звертав увагу на такі стосунки в сім'ї, як співіснування, конфронтація, співдружність.

Н.П. Волкова розглядає лише типи благополучних сімей [4]. А.В. Петровський виділяє диктат, опіку, паритет і співробітництво [12].

Вивчивши виділені А.С. Макаренко, А.В. Петровським, Н.П. Волковою типи сімейних відносин, ми визначили такі [4; 12]: диктат – систематичне придушення ініціативи іншого [12];

опіка – відносини, при яких батьки забезпечують своєю працею задоволення всіх потреб дитини [12];

невтручання – припускає співіснування двох світів: «дорослих» і «дітей» [4];

співробітництво – припускає опосередкованість міжособистісних стосунків загальним цілям і завданням спільної діяльності [12];

паритет – рівні «союзницькі» стосунки, засновані на взаємній вигоді всіх членів сполучника [12].

А.Б. Добрович виділяє ролі дитини в сім'ї, обрані для нього батьками: «кумир сім'ї», «мамин скарб», «хвороблива дитина», «жахлива дитина», «Попелюшка» [7].

Аналіз літератури показує, що незважаючи на розмаїтість понять, що описують батьківські стосунки, практично в усіх підходах можна помітити, що батьківське відношення по своїй природі суперечливе. Е.О. Смирнова й М.В. Бикова виділяють два протилежних моменти в батьківських стосунках: безумовний (містить такі компоненти, як прийняття, любов, співпереживання й т. ін.) і умовний (об'єктивна оцінка, контроль, спрямованість на виховання певних якостей) [15].

Таким чином, у нас є всі підстави зробити **висновок** про те, що взаємини в родині можуть носити різноплановий характер. На батьківсько-дитячих стосунках позначається тип сім'ї, позиція, що займають дорослі, стилі відносин і роль, яку вони відводять дитині в сім'ї. Під впливом типу батьківських стосунків формується особистість дитини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бюлер Ш. Что такое пубертатный период / под ред. Ю.И. Фролова. – М.: Педагогика, 1997. – 18 с.
2. Варга А.Я. Типы неправильного родительского отношения: автореф. дис. ... канд. психол. наук / А.Я. Варга. – М., 1987. – 12 с.
3. Волков Б.С. Психология подростка: учеб. пособие для вузов / Б.С. Волков. – М.: Академический проект, 2002. – 205 с.
4. Волкова Н.П. Педагогика: пособие для студентов высших навчальних закладів / Н.П. Волкова. – К.: Академія, 2002. – 576 с.
5. Гозман Л.Я. Психологические проблемы семьи / Л.Я. Гозман, Е.И. Шлягина // Вопросы психологии. – 1985. – № 2. – С. 186–187.
6. Кле М.Н. Психология подростка / М.Н. Кле, Ю.И. Фролов. – М.: Педагогика, 1997. – 244 с.
7. Корятова Г.С. Психологические особенности внутрисемейных отношений и их влияние на проявление школьной дезадаптации: дис. ... канд. психол. наук / Г.С. Корятова. – М.: Улан-Удэ, 1998. – 166 с.
8. Кулагина И.Ю. Возрастная психология / И.Ю. Кулагина, В.Н. Колоцкий. – М.: ТЦ «Сфера», 2001. – 464 с.
9. Лисина М.И. Общение, личность и психика ребенка / М.И. Лисина, А.Г. Рузская. – М.: Воронеж, 1997. – 384 с.
10. Марковская И.М. Опросник для изучения взаимодействия родителей с детьми / И.М. Марковская // Семейная психология и семейная терапия. – 1999. – № 2. – С. 15–18.
11. Никитин Б.П. Мы и наши дети / Б.П. Никитин, Л.А. Никитина. – М.: Молодая гвардия, 1980. – 223 с.
12. Петровский А.В. Дети и тактика семейного воспитания / А.В. Петровский. – М.: Знание, 1981 – 95 с.
13. Скворцов С.Ю. Математические методы в психологии / С.Ю. Скворцов. – М.: Киров, 1999. – 96 с.
14. Тутушкина М.К. Практическая психология для педагогов и родителей / М.К. Тутушкина. – М.: «Дидактика Плюс», 2000. – 518 с.
15. Смирнова Е.О. Структура и динамика родительского отношения / Е.О. Смирнова, М.В. Быкова // Вопросы психологии. – 1999. – № 6. – С. 29–35.
16. Столин В.В. Психология развития ребенка и взаимоотношений родителей и детей как теоретическая основа консультативной практики / В.В. Столин, Е.Т. Соколова А.Я. Варга; под ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина // Семья в психологической консультации: Опыт и проблемы психологического консультирования. – М.: 1989. – С. 16–37.
17. Эльконин Д.Б. Детская психология: учебное пособие для вузов / Д.Б. Эльконин. – Академия ИЦ, 2008. – 384 с.